

26. Отчёт Александровской Уездной Земской Управы уездному земскому собранию XXXIX очередной сессии (1904 года) за 1903 год. – Александровск, 1905. – 213 с.
27. ДАЗО, Ф.56. – Оп.1. – Спр.33. Устав Гнединского ремесленного училища Общества улучшения народного труда, в память Царя – освободителя Александра II. – Александровск. – 1883. – 13 арк.
28. Марутян Р.Р. Н.А. Карышев – попечитель Гнединского ремесленного училища / Рена Рубенівна Марутян // Наукові доповіді студентів та аспірантів кафедри історії України ЗДУ. Випуск 4. – Запоріжжя, 1998. – С. 56-57.
29. ДАЗО, Ф.56. – Оп.1. – Спр.31. Отчёт Александровского уездного Училищного совета, членов его и попечителей школ: Е.И. Шабельско-го, Е.П. Товбича, И.Г. Василенко, В.А. Крюковича, От. С. Иванова, Д.Т. Гнедина, И.В. Гладкого и Я.П. Новицкого, о состоянии народного образования в уезде за 1882 – 1883 учебный год. – Харьков. – 1884. – 99 арк.
30. Борец И. Очерк деятельности земских учреждений Екатеринославской губернии по народному образованию / И. Борец // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905. – С. 1-35.
31. ДАЗО, Ф.56. – Оп.1. – Спр.192. Доклад управы о земских книгоношах. Александровскому Уездному земскому собранию XXXV очередной сессии – Александровск. – 1899. – 80 арк.
32. Протоколы Александровского уездного земского собрания очередной сессии 1885 года. С приложениями. – Александровск. – 1886. – 267 с.

Антошчак М. Н. Гнединское ремесленное училище: открытие и деятельность.

Статья посвящена истории открытия первого центрального ремесленного училища Южной Украины, освещению особенностей и специфики системы обучения заведения. Необходимость открытия и специализацию ремесленного училища автор аргументированно связывает с экономическими потребностями региона второй половины XIX века. Показано управленческую структуру училища, особенности учебной программы и воспитательного процесса. Используя архивные данные, автор исследования рассказывает о первых годах деятельности училища. Обращено внимание на позитивное влияние Гнединского училища на экономическое развитие южной Украины, открытие ремесленных классов в народных школах, поднятие материального и морального уровней населения.

Ключевые слова. Гнединское ремесленное училище, Общество улучшения народного труда, Екатеринославское губернское земское собрание, Александровское уездное земское собрание

Antoshchak M. M. Gnedin's craft school: opening and activity.

The article is devoted to the history of the opening the first craft school of Southern Ukraine, the describing of the features and specifics of the system of education in the establishment. The author connects the need of the opening and the specialization of the craft school with the economic needs of the region in the second half of XIX century. The author also shows the management system of the school, the features of the curriculum and educational process. Using the archive data, the author of the research tells about the first years of activity of the craft school. The author of the article pays attention on the positive effect of the Gnedin's school on the economic development of the Southern Ukraine, the opening of the craft classes in the public schools, and finally the rising of the material and moral levels of the population.

Keywords: Gnedin's vocational school, Company of improving the people's labo, Yekaterinoslav Provincial zemskoye Assembl, Alexandrov county zemstvo assembly

УДК 94(477.74)“18/19”:061.1(479.25)(479.22)

В. В. Македон

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОБ'ЄДНАННЯ НАРОДІВ КАВКАЗУ (ВІРМЕНІВ ТА ГРУЗИНІВ) У ГРОМАДСЬКОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ ОДЕСИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню діяльності вірменських та грузинських національно-культурних об'єднань у громадському та культурному житті Одеси кінця ХІХ – початку ХХ століття. Визначені різновиди (товариство, земляцтво), етапи, напрямки діяльності (національна консолідація та взаємодопомога) та особовий склад цих об'єднань. Стаття ґрунтується на матеріалах документів з фондів Державного архіву Одеської області та преси

Ключові слова: Одеса, вірмени, грузини, національно-культурні об'єднання

Дослідження національних процесів є одним з найважливіших напрямків сучасної історіографії, що стимульовано загостренням у світі міжнаціональних проблем, пошуком конструктивного балансу між інтересами титульних національностей та національних меншин, в умовах розвитку національних держав, громадянських, політичних, націй, посиленням глобальних, транснаціональних процесів.

Історія Одеси, одного з найбільш багатонаціональних та багатоконфесійних міст Європи, є своєрідною лабораторією, дослідження в якій дозволяють на локальному рівні зрозуміти сутність національно-культурних процесів з проекцією у сучасне та майбутнє. Метою цієї статті є дослідження діяльності вірменських та грузинських національно-культурних об'єднань у громадському та культурному житті Одеси кінця ХІХ – початку ХХ століття. Йдеться про такі форми громадських об'єднань, які не апелюючи до політики, виконували місію зміцнення національної культури своїх громад, національної консолідації, підтримки стосунків з іншими діаспорними центрами та іншими громадами, благодійності (економічної підтримки співвітчизників), репрезентації своєї культури. Головними завданнями статті є визначення

основних етапів, особливостей розвитку вірменських та грузинських національно-культурних об'єднань, їх персонального складу. Об'єктом дослідження є вірменські та грузинські національно-культурні товариства Одеси, предметом – процес розвитку цих об'єднань, участь у громадському та культурному житті Одеси, вплив на громадський та культурний процес, життя вірменської громади. Хронологічні рамки дослідження – від 1880-х років – до 1920 року: від перших проявів консолідації вірменської громади Одеси в об'єднання до встановлення в Одесі комуністичного політичного режиму, що призвело до докорінних змін у всіх галузях суспільного розвитку, зокрема, призвело до зникнення товариств, що виникли в російсько-імперську добу.

У загальних працях з історії Одеси містяться поодинокі згадки про одеських вірменів і ігнорується питання про їх національно-представницькі, консолідуючі організації. Бракує згадок про вірменів і в працях присвячених окремим аспектам історії міста. У працях з історії благодійності в Одесі вірменські та грузинські товариства згадуються лапідарно у загальному контексті [1; 2, с. 118]. В історіографії вищої освіти Одеси про вірменське та грузинське студентство досить докладно згадав лише німецький історик Г. Хаусман [3, с. 173-174]. Існує низка праць спеціально присвячених історії одеських вірменів [4; 5; 6]. Головним чином, заслуга їх авторів полягає у тому, що наведена ними інформація дозволяє зрозуміти генезу та умови виникнення вірменських товариств в Одесі. Про власне товариства у цих працях знаходимо досить уривчасті дані. Кращою є історіографічна ситуація щодо вивчення грузинських об'єднань, передусім завдяки працям одеського історика О.Є. Музичка [7].

Джерельна база нашої статті складається з актових документів кількох фондів Державного архіву Одеської області. Специфікою документів є те, що вони утворились в результаті діловодства міської та губернської влади, тобто фіксують взаємини вірменської та грузинської громад з адміністраціями. Таким чином, вони лише певною мірою відображають внутрішню історію. З іншого боку, саме ця обставина уможливила для нас опрацювання документів, що є російськомовними. На жаль, відсутні окремі архівні фонди товариств. Іншим видом джерел є періодична преса. Особливо цінними є видання вірменської громади Одеси. Преса значно доповнює актові діловодні джерела, хоча і поступається ним за рівнем достовірності.

Вірмени є одним з народів, що здавна мешкає в Україні. Зокрема, вони перебували в Хаджибеї – середньовічній Одесі. Сюди вони прибували з Кілії, Акерману, Криму і вже наприкінці XVIII ст. – з Григоріополя. На початку XIX століття з Григоріополя в Одесу переселились 30 вірменських родин. Серед перших поселенців були хутрових справ майстри, торговці і перукарі. Мешкали вони переважно у південній частині міста. У 1823 році одеські вірмени порушили перед міською думою питання про будівництво вірменської церкви, але отримали відмову [8, арк. 1-8, 18-21]. Не маючи власної церкви, вони проводили богослужіння в приватному будинку. Наприкінці 1844 року було завершено будівництво Вірменської церкви на розі вулиць Базарної та Катерининської, яка діяла до знищення 1951 року [4; 9]. При церкві діяла вірменська 4-х класна школа. На початок 1866 року священник І. Татсизов викладав 25 учням. Присутність вірменів в Одесі фіксується не лише актовими джерелами, але й в мемуарах, красному письменстві та поезії.

У 1850 р. вірменська громада Одеси нараховувала 400 осіб. На початку 1880-х років за інформацією сповідальних списків вірменської Одеської церкви в Одеському градоначальстві нараховувалося 565 осіб – 300 чоловіків та 265 жінок. За міським переписом 1892 року в Одесі мешкали 1293 вірменів. Загальноімперський перепис 1897 року зафіксував наявність у місті 1562 вірменів: 1520 – григоріан та 42 – католиків. Серед григоріан – 950 чоловіків та 570 – жінок, серед католиків – 30 чоловіків та 12 жінок. Письменними серед них були трохи понад 50 %. Більшість вірменів працювали у сфері торгівлі та дрібному ремеслі. Відзначились вірмени і в культурній галузі. Трагічні події Великої війни, геноцид вірмен, призвів до різкого збільшення кількості одеських вірменів в останні роки існування Російської імперії. Кількість вірменів на середину 1910-х років дослідники обраховують приблизно у 3 тисячі осіб.

На відміну від вірменів, в Одесі грузини у досить значній кількості з'явилися пізніше та не складали окрему конфесійну спільноту, зливаючись з православними. Це гальмувало процес їх увиразнення та консолідації. За переписом 1897 р., в Одесі мешкали 188 осіб, які вважали рідною грузинською мову (176 чоловіків та 12 жінок). Одна жінка назвала рідною мовою гурійську, 1 чоловік і 1 жінка – лезгинську, 4 чоловіки і 1 жінка – черкеську. Грузини належали до найменших громад Одеси, поступаючись за чисельністю навіть англійцям, естам та сербам, хоча у роки Першої світової війни чисельність одеських грузинів теж суттєво зросла за рахунок притоку демобілізованих грузинів, які звідси переправлялись на Батьківщину.

Від 1865 року і до 1920 року одним з головних джерел формування одеської вірменської та грузинської громад був Новоросійський університет, в якому постійно навчалась значна кількість вірменських та грузинських студентів.

Ознакою кожної національної громади була наявність видатних особистостей, її "облич". Перше місце серед вірменської громади слід відвести виноробу Василю Єгоровичу Таїрову (Таїрянцу) (1859 – 1938). Сьогодні на честь діяча названий один з найбільших мікрорайонів Одеси, відкрито меморіальну дошку на стіні будинку Нового ринку на вулиці Торговій. У 1918 році В.Є. Таїров почав видавати в Одесі щомісячний журнал "Вірменія і війна", присвячений життю вірменського народу у воєнний період. У 1918 - 1920 роках під керівництвом доцента Одеського Університету Я.Х. Багдасарянца та В.Є. Таїрова, С.І. Газієва, Х.С. Арутюняна, священика О. Чубаряна та ін. видавався історико-літературний тижневик "Вісник Вірменії", де публікувалися матеріали суспільно-політичного характеру. Великий внесок в історію Одеси зробив архітектор Демосфен Григорович Мазіров (1839 - 1905), племінник видатного мариніста. Д. Мазіров є автором низки будов в історичному центрі Одеси, зокрема, будинку сучасного Південноукраїнського

університету на вулиці Старопортофранківській [10]. Він же здійснив добудову згаданої вірменської церкви у 1880-х роках. В економічному житті Одеси помітне місце посідали родини комерсантів Асвадурових та Попових. Подібно до єврейської громади, вагомим місцем у громаді як моральним авторитетам належало у вірменів священникам, наприклад, Ованес Чубарян.

Найвидатнішими постатями серед одеських грузинів були професори Новоросійського університету Василь Моїсейович Петріашвілі та Петро Григорович Мелікішвілі, викладач гімназій, публіцист, громадський діяч Симон Лукич Аваліані.

Кінець XIX – початок XX століть у житті всіх національних спільнот Одеси позначився пошуками нових форм консолідації. Це було викликано передусім політизацією національних рухів, що втілювалося не лише у суто політичній площині, але й у загальній активізації та наполегливості. 8 травня 1882 року група вірменів Одеси звернулася з проханням до градоначальника затвердити статут вірменського благодійного товариства для допомоги родинам бідних вірменських родин та забезпечення навчання їх дітей: протоієрей Одеської Вірмено-григоріанської церкви Іоанес Татсизов, одеських купців Давида Халайджогло, Григорія Актарова, Артемія Попова, Артемія Ашикова, Макарія Джерема та Миколи Харджиева. Однак, попри те, що градоначальник підтримав ініціативу вірменів і передав справу далі у столицю, міністр внутрішніх справ на початку 1883 року не дозволив заснувати товариство, аргументуючи наявністю в Одесі значного числа неконфесійних благодійних товариств, а також тим, що від 1876 року вірмено-григоріанським церквам дозволено відкривати опікунства для бідних [11, арк. 1-9].

Проте, у серпні 1889 року ті ж самі особи плюс Сераган Асвадуров знову звернулися до градоначальника з аналогічним проханням, посиляючись на наявність в Одесі подібних католицького, лютеранського та караїмського товариств. Але вірмени знову отримали відмову з Петербургу [12, арк. 1-5]. Думається, причиною цих відмов була загальна підозра влади до вихідців з Кавказу як вибухонебезпечного політичного елемента. Принаймні, одеські грузини, значно менш чисельні та неупорядковані у громаду за відсутності власної церковної організації, теж були позбавлені можливості створити власне товариство.

Певною компенсацією для вірменів та грузинів була активна діяльність студентських земляцтв, які фактично консолідували і не студентське кавказьке середовище (принаймні з ним були дуже тісно пов'язані професори викладачі відповідних національностей), але до 1907 року не легалізовані за умов наявності відповідних обмежень щодо студентського життя.

Непрямым свідченням існування вірменського земляцтва і до легалізації є відомості про ініціативу професорів Новоросійського університету О.К. Кононовича, О.Є. Назімова та князя Аргутинського-Долгорукова у 1899 році, висловлена у проханні до градоначальника, про проведення благодійного вечора на користь мало заможних студентів-вірменів [13]. Повідомлення про вірменську вечірку було опубліковано в "Одесских новостях" у номері за 4 грудня 1902 року.

На самому початку XX ст. Коте Джакелі, Семен Мдівані та Симон Аваліані були лідерами грузинського студентського земляцтва [14, с. 29]. Земляцтво делегувало свого представника в Коаліційній Раді Новоросійського студентства. Осередком земляцтва був "стіл грузинського земляцтва" (фактично частина приміщення) у студентській їдальні Новоросійського університету на вулиці Садовій 5. У 1903 році земляцтво виокремилася політико-економічну, історичну, філософську, природничу історію, математичну секції на чолі з керівниками.

Лібералізація політичного клімату в умовах революції 1905 - 1907 років дозволила студентам-вірменам та грузинам легалізувати таку форму національно-культурного об'єднання як земляцтво. 15 жовтня 1907 року група студентів-грузинів (медичного факультету В. Мдівані та Н. Клімів, фізико-математичного (природничого відділення) – І. Лолуа, юридичного – Григорій Ермолайович Лагідзе та філолог І. Гоголашвілі) подали прохання до ради професорів про заснування грузинського земляцтва з метою "об'єднання грузинів на основі духовного спілкування та матеріальної взаємодопомоги" [15, арк. 53]. Засобами для досягнення задекларованої мети проголошувалися окрім влаштування каси взаємодопомоги в рамках матеріальної взаємодопомоги, "влаштування лекцій, рефератів, вокально-інструментальних вечорів, з метою ознайомлення членів Земляцтва з рідною літературою та музикою, а також влаштування грузинської бібліотеки" в сенсі духовної взаємодопомоги [16, арк. 143].

У 1907 році Рада професорів Новоросійського університету ухвалила статут вірменського земляцтва у складі студентів університету та курсисток Одеських вищих жіночих курсів, що ставило за мету "обслуговування економічних потреб вірменської молоді, а також завдання духовного та культурного розвитку. Напрямок діяльності земляцтва були організація каси взаємодопомоги, бюро для пошуку роботи для нужденних членів, влаштування наукових рефератів, літературних співбесід та ознайомлення з рідною мовою та побуту. Матеріальними джерелами існування земляцтва були членські внески, прибутки з вистав, концертів, вечорів. Однак подальша реакція знову повернула земляцтва у нелегальне (але фактично напівлегальне, становище). У березні 1913 року було заарештовано 15 студентів грузинів (13 у віці 21-24 років, двоє – 27 років, які вже пройшли весь університетський курс) за порушення постанови "Про збіговиська та збори". Студентів звинувачували у створенні "національної студентської грузинської партії", але на судовому засіданні адвокатам вдалося уникнути покарання студентів [17]. Знову земляцтва відродились як легальні організації лише у 1917 році [18, арк. 56-60]. Студенти з Аджарії створили своє окреме "Батумське земляцтво". Щоправда, про його подальшу діяльність джерела мовчать. Грузинське ж земляцтво мало свою окрему кімнату за адресою Петра Великого 8 [19].

Головною формою функціонування земляцтв було влаштування театральних-музичних вечорів, на яких співав вірменський та грузинський хори, декламувалися вірші. В Одесі перший грузинський вечір відбувся у 1906 році. До 1915 року грузинське земляцтво організувало 9 грузинських вечорів на користь бідних

одеських студентів грузинів. Учасником програми був грузинський хор, грузини приходили в національних костюмах, танцювали, переглядали уривки з п'єс за творами відомих грузинських письменників і поетів (Важи Пшавела, Іллі Чавчавадзе). Вечори завжди збирали багато людей і приносили великі грошові збори (наприклад, у 1914 році 2500 рублів) [20]. У квітні 1918 р. Центральна каса взаємодопомоги Новоросійського студентства організувала вечір у залі консерваторії, присвячений мистецтву національностей студентів Новоросійського університету, в якому взяли участь росіяни, українці, євреї, польська й грузинська організації [21]. У 1912 р. об'єднаний хор вірменів і грузинів співав грузинські й вірменські пісні. Вірмени виконали заборонену пісню про грузинського революціонера Арсена Джорджиашвілі.

17 червня 1919 року кілька грузинських студентів отримали з бібліотеки Новоросійського університету печатку з надписом грузинською "Бібліотека студентів грузинів міста Одеси" та у перекладі на російську мову, печатку з надписом грузинською "Студенти – грузини міста Одеси", список студентів-грузинів, які користувалися бібліотекою, шафи з книгами грузинською та російською мовами всі з печатками "Бібліотека студентів грузинів міста Одеси" [22, арк. 17].

Вірменське земляцтво брало участь у заходах вірменської общини Одеси щодо організації безкоштовних обідів та їдальні для безробітних. Діяльність земляцтва активізувалась на хвилі піднесення національних рухів в Одесі в роки революції. У вересні 1918 року правління вірменського земляцтва учнів вищих навчальних закладів відкрило інформаційне бюро з працевлаштування нужденних студентів. Пропозиції було запропоновано надсилати священику О. Каспарянцу за адресою вулиця Князівська 17 [23]. На початку 1919 року інформаційне бюро діяло за адресою вулиця Катерининська 1, квартира 3. Тут діяла безплатна читальня [24]. Останній з відомих нам вірменських вечорів відбувся у березні 1919 року [25].

У 1909 році вірменські студенти звернулись до завідуючого бібліотекою Новоросійського університету П. Шестерикова з проханням про заснування власної книгозбірні. Від їх імені клопотав студент історико-філологічного факультету Олександр Мгебров, уродженець Кутаїсі та випускник Тіфліської гімназії [26, арк. 11-12]. Вони хотіли розмістити вірменську бібліотеку з двох шаф у загальне приміщення студентської бібліотеки. П. Шестериков запропонував розмістити її разом з грузинською та удоступнити у часи користування студентською бібліотекою. На вірменів він покладав відповідальність за те, аби серед їх книг не було нелегальної літератури. Вочевидь, вірменська бібліотечка була частиною інфраструктури вірменського земляцтва.

Тенденція до консолідації вірменів спостерігалась і в інших містах Південної України. У 1906 році у Сімферополі було засноване Вірмено-католицьке благодійне товариство. Подібні товариства були створені в Євпаторії, Карасубазарі, Мелітополі та Ялті. Натомість грузини в інших містах Півдня не проявляли активності.

На відміну від більшості національно-культурних товариств Одеси, перше місцеве товариство вірменів було зрештою реалізовано у формі жіночого благодійного товариства. 8 травня 1912 року одеські вірменки, дружини купців, Асанет Каспарівна Унанова, Флорі Айрапетівна Саркісян, Ізабелла Яковлівна Бояджіан, Варсонік Ігнат'євна Бояджіан, Сусанна Сергіївна Сулханіанц, Луїза Христофорівна Асвадунова, Надія Онанівна Артиніан звернулись з проханням до градоначальника про затвердження статуту "Одеського вірменського (григоріанського віросповідання) жіночого благодійного товариства допомоги учням, що навчаються у середніх учбових закладах та на вищих жіночих курсах". Попри це, членами товариства могли бути особи не лише вірменської національності та релігії.

Обмеження полягали тільки у статі та місці проживання – Одеса та Одеське градоначальство. Втім, почесними членами та членами-кореспондентами могли обиратися і чоловіки. Перший варіант статуту було відхилено. І лише з третьої спроби 21 березня 1914 року товариство було зареєстровано. Першою головою товариства, яке налічувало 20 осіб, була жінка купця першої гільдії Асанет Каспарівна Унанова. Її заступницями обрано Катерину Данилівну Баєву, скарбником – Анну Борисівну Попову, секретарем – Луїзу Христофорівну Асвадунову, членами правління – Марію Григорівну Грєве, Марію Петрівну Інанову, Вергілію Христофорівну Гусикову [27].

У травні 1915 року на загальних зборах товариства було затверджено звіт за рік та обрано два нових члени Правління: В.І. Бояджіан та Т.В. Кузанову. У доповіді правління висловлювалась подяка настоятелю одеської вірменської церкви отцю О. Чубаряну, З.А. Саркісянцу та В.Є. Таїрову за сприяння товариству та скарбнику товариства А.Б. Поповій, яка пожертвувала тисячу рублів. За участі А. Унанової та А. Попової були зібрані значні суми для закупівлі одягу та інших предметів першої необхідності.

У грудні 1915 року у джерелах згадується Дамський вірменський комітет. Напевно, це була трансформація, або відгалуження від жіночого благодійного товариства. Комітет видав відозву до одеських вірменів: "З турецької Вірменії надходять страшні звістки. Повторюються жахи дев'яностих років. Лише своєчасним втручанням вірменських дружинників вдалося врятувати вірменське населення Туреччини від поголівної різанини. Зараз на горах турецької Вірменії холода, морози. Дамський вірменський комітет з 1 по 6 грудня організує збирання пожертв речами для дружинників до свят. У ці дні вас відвідає член комітету. Якому ви і дасте свій внесок. Будь-який дар – благо і з миру по нитці голому сорочка. Хай же у світлі дні різдвяних свят засяє радісною посмішкою обличчя нашого дружинника, якого Віфліємська зірка зустріне не у теплому домашньому затишку, а серед холодних гір, і хай наша турбота про нього, окрилить його дух на нові та нові подвиги. Вірменські дружинники, щиро жертвують своїм життям, завойовують нашим зарубіжним братам світле майбутнє. Зітріємо ж їх сьогодні" [28]. Речі мали надсилатися на адресу дамського комітету: вулицю Пушкінська 57.

29 листопада 1914 р. в Одесі був організований Вірменський Комітет, який займався пошуком коштів для надання допомоги біженцям та сиротам, добровольчим загонам [29; 30]. Різко знизився рівень життя

вірменів-робітників порту, що майже зупинив роботу через війну. Одеський комітет виник під впливом Національного бюро в Нахичевані на Дону. За сумою жертв Одеський Вірменський Комітет на чолі з В. Таїровим посідав перше місце на всьому півдні Російської імперії. У березні 1915 року комітет долучився до організації лекції С.М. Газієва "Велика війна та вірмени". 50 % зборів від цієї лекції було відраховано на користь комітету [31]. За допомогою В. Таїрова була відкрита спеціальна швейна майстерня, в якій працювали місцеві вірменки. Зшиті ними білизну та одяг роздавали біженцям, а також відправляли в Тифліс та Ечміадзін, де скупчилась основна група біженців. У травні 1915 року комітет відправив з Одеси до Тифлісу 140 пудів жертв, переважно одяг, тютюн та галети, від одеських вірменів для вірменських добровольчих дружин [32]. Комітет видав квитанції по 20 копійок "На червоне яєчко на світлий день постраждалим від війни вірменам".

З 1918 року Жіноче благодійне товариство та Комітет співробітничали з Вірменським консульством, що відкрилося в Одесі з заснуванням Вірменської держави (консул Е.Х. Мелікянц). У 1918 - 1920 роках одеські вірмени об'єдналися у Національний комітет (Раду) на чолі з В. Таїровим. Цей комітет варто трактувати як громадсько-політичну організацію, ближчу до консульства, а не національно-культурне об'єднання. Втім, вочевидь, функції та праця всіх вірменських осередків у ці буремні роки тісно перепліталися. Найтісніше вірменські організації були пов'язані з грузинськими.

У грудні 1918 року одеські газети повідомили про заснування Вірменського благодійного товариства, судячи за все вже не лише жіночого, а універсального. Але про його подальшу діяльність не маємо даних [33]. На початку 1919 року журналіст згадував про "кипучу діяльність" вірменської колонії, яку вона виявила в останній період. У планах вірмен було заснування вірменомовної газети "Осанк" (Рух), Одеського вірменського видавництва, "Союзу Одеської вірменської інтелігенції", гуртка вірменознавців [34]. Навряд чи ці плани були реалізовані в умовах подальшої політичної нестабільності.

Натомість успіхи значно меншої грузинської громади Одеси у процесі консолідації виглядають скромніше за вірменські. У 1913-1914-х роках лідери грузинів також намагались заснувати власне товариство "Сакартвело". Однак секретні повідомлення про ініціаторів товариства як неблагонадійних осіб, які не забарилися надійти градоначальнику від начальника жандармського управління, не залишали ініціаторам жодного шансу на успіх [35]. Тільки наприкінці 1917 року це прагнення було реалізовано у формі "Грузинського культурно-політичного товариства" на вулиці Петра Великого 8. Там само знаходилася грузинська бібліотека-читальня, яка працювала щодня з 9 ранку до 9 вечора [36]. З огляду на адресу товариства, можна стверджувати, що базою для нього послужило грузинське земляцтво. У 1918 році товариство збиралося в будинку університету або в приміщеннях інших грузинських організацій – грузинського військового секретаріату та Генерального консульства Грузії [37]. Головою товариства був В. Мікеладзе, а секретарем Г. Нотадзе.

У квітні 1918 року у Драматичному театрі Грузинське товариство організувало благодійний концерт на користь перебуваючих в Одесі грузинських демобілізованих солдатів і офіцерів. Була поставлена легка комедія "Продавщиця шампанського" Самборської. У концерті взяли участь Аркадьєв, Барбе, концерт-кабаре: Гамсахурдія, Івоні, Лукашевич, Мансєтова, Баратов, Василь Вронський і Селявін, Липковська, відбулися грузинські танці [38]. Найкориснішою ініціативою товариства було заснування посади спеціального кур'єра, який здійснював обмін інформацією між населенням Одеси та Грузії. Він відвідував грузинські міста Поті, Батумі, Сухумі, Горі, Тифліс, Кутаїсі й повертався назад в Одесу [39]. У січні 1919 року на честь свята Святої Ніни, покровительки Грузії, товариство організувало літературно-драматичний ранок у театрі "Мініатюр" на вулиці Ланжеронівській 24 [40]. Як і вірмени, у 1918 - 1920 роках грузинське земляцтво та товариство тісно співпрацювали з Грузинським консульством.

Таким чином, досить помітні успіхи вірменської одеської громади у 1920-х роках ґрунтувались на паростках, що проросли у XIX – на початку XX ст. Розвиток вірменських національно-культурних об'єднань, що відбувалось у трьох видах – земляцтва, жіночого благодійного товариства та допомогового біженського комітету – не можна визнати дуже успішним. Значна активізація спостерігалась лише у заключний період визначеного часу – 1914 – 1919 роки. Це пояснюється, на нашу думку, як підозрливим ставленням влади до вірменів, так і наявністю в них церковної організації, що фактично виконувала роль товариств. Не можна скидати з рахунків і суто особистісні чинники. Натомість грузинам, на нашу думку, вдалося більш успішно розвинути діяльність земляцтва, але меншою мірою – товариств. Важливо, що Одеса стала центром толерантності між грузинським та вірменським народами в загалом непростій історії їх взаємин. Вірменські та грузинські об'єднання були частиною різноманітної національної палітри Одеси, без якої не можна уявити повноцінне уявлення про її історію. Ця тема заслугоує на подальше вивчення, адже розширення джерельної бази може суттєво вплинути на висновки щодо ступеню впливу вірменів та грузинів на історію Одеси.

Джерела та література

1. Ноткина О.Ю. Деятельность благотворительных организаций в Одессе с 1895 по 1916 гг. / О.Ю. Ноткина // Тезисы второй областной историко-краеведческой научно-практич. конф. – Одесса, 1991. – С. 152-153.
2. Гветадзе І.Г. Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX - початок XX ст.): [монографія] / І.Г. Гветадзе. – Донецьк, 2013. – 392 с.
3. Hausmann G. Universität und städtische Gesellschaft in Odessa, 1865-1917: Sociale und nationale Selbstorganisation an der periferie des Zarenreiches. / G. Hausmann. – Stuttgart: Steiner, 1998. – 699 s.
4. Калустьян Л.Х. Армянская диаспора Одесці /Л. Х. Калустян. – 1999. – 56 с.
5. Давтян Д. История храма Св. Григория Просветителя армянской Апостольской церкви в Одессе / Д. А. Давтян. – Одесса, 2004. – 107 с.

6. Губарь О.И. Функции Одесского строительного комитета в контексте истории градостроительства Одессы. Армянский квартал / О. И. Губарь // Літературно-художнє видання серії "Одеська бібліотека" "Дерибасовская – Ришельевская". Альманах. – № 3 (58). – 2014. – С. 6-12.
7. Музичко О. Грузини в Одесі: історія та сучасність / О. Є. Музичко. – Одеса, 2010. – 292 с.
8. Державний архів Одеської області. – Ф. 59 Одеський будівельний комітет. – Оп. 1. – Спр. 304 Коколану отвод места для постройки церкви, 15 арк.
9. Державний архів Одеської області. – Ф. 924 Вірменська Апостольська церква імені Григорія Просвітителя міста Одеси. – Оп. 1. - 10 справ (1845 – 1922 роки) Вірменська Апостольська церква імені Григорія Просвітителя міста Одеси, 1324 арк.
10. Давтян Д.А. Творчество армянского архитектора Демосфена Григорьевича Мазирова в Одессе / Д.А. Давтян // Воронцовский сборник. – 2011. – Вып. 4. – С. 21-28.
11. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 1. – Спр. 1337 Об утверждении устава армянского благотворительного общества в Одессе , 9 арк.
12. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника. – Оп. 1. – Спр. 1782 Об утверждении устава армянского благотворительного общества, 5 арк.
13. Одесские новости. – 1899. – 11 ноября.
14. Лежава Ш. Революционная борьба и партийная работа / Ш. Лежава. – Тифлис, 1932. – 155 с.
15. Державний архів Одеської області. – Ф. 45 Новоросійський університет – Оп. 11.– Спр. 26 (1907) Студенческие организации, профессорский дисциплинарный суд, 74 арк.
16. Державний архів Одеської області. – Ф. 45 Новоросійський університет – Оп. 11.– Спр. 26 (1908) Студенческие организации, профессорский дисциплинарный суд, 180 арк.
17. Одесские новости. – 1913. – 21 марта.
18. Державний архів Одеської області. – Ф. 45 Новоросійський університет – Оп. 11. – Спр. 26 О студенческих организациях и кружках. Утверждение землячеств и собраний, 26 арк.
19. Среди грузин // Одесский листок. – 1918. – 24 января.
20. Грузинский вечер // Одесские новости. – 1912. – 9 декабря; На грузинском вечере // Одесские новости. – 1914. – 9 февраля; Грузинский вечер в драматическом театре // Одесские новости. – 1915. – 13 февраля.
21. Одесский листок. – 1918. – 17 апреля.
22. Державний архів Одеської області. – Ф. 45 Новоросійський університет. – Оп. 24. – Спр. 14 б Личный состав, 147 арк.
23. Одесские новости. – 1918. – 25 сентября.
24. Одесские новости. – 1919. – 17 февраля.
25. Армянский вечер // Одесский листок. – 1919. – 14 марта.
26. Державний архів Одеської області. – Ф. 45 Новоросійський університет. – Оп. 24. – Спр. 14 а Личный состав, 202 арк.
27. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 7. – Спр. 536 Женское общество вспомоществования армянским учащимся в высших народных учебных заведениях г. Одессы, 47 арк.
28. Воззвание к одесским армянам // Одесские новости. – 1915. – 1 декабря.
29. Давтян А.С., Давтян Д.А. К вопросу о численности армян-беженцев – жертв геноцида на юге Российской империи / А.С. Давтян, Д.А. Давтян // Армяне Юга России: история, культура, общее будущее : Материалы Всероссийской научной конференции (Ростов-на-Дону, 30 мая - 2 июня 2012 г.). – Ростов-на-Дону, 2012. – С. 157-160.
30. Давтян Д.А. Геноцид вірмен в Османській імперії 1915-1917 рр. та одеська громадськість (за матеріалами місцевих часописів) / Д. А. Давтян // Інтелекція і влада. – 2006 . – Вип. 8 : Сер. : Історія. – С. 98-111.
31. Одесские новости. – 1915. – 1 марта.
32. Среди армян // Одесские новости. – 1915. – 18 мая.
33. Одесские новости. – 1918. – 29 декабря.
34. Одесские новости. – 1919. – 20 февраля.
35. Державний архів Одеської області. – Ф. 2 Канцелярія Одеського градоначальника – Оп. 7. – Спр. 514 Устав общества Сакартвело Грузии, 30 арк.
36. Одесские новости. – 1917. – 24 декабря.
37. Грузинское общество // Одесские новости. – 1918. – 23 января.
38. Грузинский вечер // Одесский листок. – 1918. – 16 апреля.
39. Курьер на Кавказ // Одесские новости. – 1918. – 24 сентября, 6 октября.
40. Среди грузин // Одесский листок. – 1919. – 26 января.

Македон В. В. Национально-культурные объединения народов Кавказа (армян и грузин) в общественном и культурном развитии Одессы конца XIX – начала XX вв.

Статья посвящена исследованию деятельности армянских и грузинских национально-культурных объединений в общественной и культурной жизни Одессы конца XIX – начала XX веков. Определены разновидности (общество, землячество), этапы, направления (национальная консолидация и взаимопомощь) и персональный состав этих объединений. Статья основана на материалах документов из фондов Государственного архива Одесской области и прессы

Ключевые слова: Одесса, армяне, грузины, национально-культурные объединения

Makedon V. V. National Cultural Association of the Caucasian peoples (Armenians and Georgians) in the social and cultural development Odesa late XIX - early XX century.

The article is devoted to study of the activities of Armenian and Georgian national-cultural associations in the social and cultural life of Odesa of late XIX - early XX centuries. Species (society, fraternity), stages, directions (national unity and mutual assistance) and membership of these associations are identified. Article is based on documents from the State Archives of Odesa region and the press

Keywords: Odesa, armenians, georgian, national-cultural associations, historiography